

Oleksandr Baran*

OSADY PRZYGRADOWE I ICH MIESZKAŃCY W TERMINOLOGII ŹRÓDEŁ RUSKICH Z XIII i XIV WIEKU

W 1967 r. w tomie trzecim „*Słownika Starożytności Słowiańskich*” ukazał się artykuł Andrzeja Poppe, dotyczący miast staroruskich, który tak scharakteryzował ich układ przestrzenny: „*Układ przestrzenny M[iast] st[aro]rus[kich] określały dwa człony: wewnętrzny – warowny gród (dzieciniec-kreml), siedziba władzy polit[ycznej], dworu książęcego, władz kościelnych, oraz zewnętrzny – właściwe terytorium miejskie zamieszkałe przez ludność rzemieślniczo-handlową. Było ono, przynajmniej w części, również warowne (ostrog, okolnij grad), lecz M[iasto] często wykraczało poza jego granice – powstawały osady podgrodziowe, które stopniowo zrastały się z M[iastem] i z biegiem czasu włączane były w jego system obronny*”¹. Pogląd taki zachowuje aktualność po dzień dzisiejszy. W podobny sposób charakteryzuje układ przestrzenny staroruskich ośrodków grodowo-miejskich i współczesna historiografia ukraińska, białoruska i rosyjska².

Omówienie złożonego charakteru osad sprzężonych z grodem napotyka na duże trudności. Wiążą się one przede wszystkim z brakiem w źródłach staroruskich jednoznacznego terminu na określenie tego „*drugiego członu*” ośrodków grodowo-miejskich. Przeanalizowanie występujących w tych źródłach terminów będzie przedmiotem moich rozważań.

W opublikowanych słownikach języka staroruskiego – „*Materialach dlâ Slovarâ Drevne-Russkago Jazyka*” Izmaila Srezniewskiego oraz „*Slovarâ Russkogo Jazyka XI – XVII vekov*” znaleźć można następujące terminy opisujące mieszkańców osad przygrodzowych: „*posadčanin*”, „*posażanin*”, „*posażenin*”, utworzonych od terminu „*posad*”³, „*prigorożanin*” – od terminu „*prigorod*”⁴, a także „*okologorodec*”

* Baran Oleksandr – doktor filozofii, uniwersytet Marii Kюри-Складовської в Любліні (Польща)

¹ Poppe A. Miasta, cz. IV, Ruś / A. Poppe // *Słownik Starożytności Słowiańskich*. – T.3. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1967. – S. 225-226.

² Толочко П. Київська Русь. – Київ, 1996. – С.176; Котляр М. Галицько-Волинська Русь / Україна крізь віки. – Т.5. – Київ, 1998. – С.295; Кучинко М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X – XIV століттях. – Луцьк, 2009. – С. 42; Пазднякоў В. Горад / В. Пазднякоў // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. – Т.1. – Мінськ, 2005. – С.544-555; Чантурыя Ю. Градостроительство Беларуси IX – XIV вв. / Ю. Чантурыя // Архітэктурa Беларусі. Нарысы эвалюцыі ва ўсходнеславянскім і еўрапейскім кантэксце. – Т.1. IX – XIV ст. – Мінск, 2005. – С.65.

³ „*Посадчанинъ*”, „*посажанинъ*”, „*посаженинъ*”; „*посадъ*”: Срезневскій И. Матеріалы для словаря древне-русского языка по письменнымъ памятникамъ. – Т.2: Л-П. – Санкт-Петербург, 1902.– С.1228, 1230-1231; Словарь русского языка XI – XVII вв. (далее – СЛРЯ XI – XVII вв.). – Т.17. –Москва, 1991. – С.149-150, 153-154, 155.

⁴ „*Пригороджанинъ*”; „*пригородъ*”: Срезневскій И. Матеріалы. – Т.2. – С.1394-1395; СЛРЯ XI – XVII вв. – Т.19. – Москва, 1994. – С.136-137.

– od terminu „*okolnyj gorod*”⁵. Występuje również termin „*podgorod*”, „*podgrad*” oraz „*podgradije*”, aczkolwiek słowniki te nie notują formy przymiotnikowej tej nazwy⁶. Jak z tego widać, poza terminem określającym osady przygodowe źródła wspominają również ich mieszkańców.

Znaczenie owych terminów, według tych opracowań, było następujące:

„*Posadčanin*”, „*posażanin*”, „*posażenin*” – „*mieszkaniec posada*” (I. Srezn.)⁷ oraz „*ten, kto mieszka na posadzie – handlowo-rzemieślniczej części miasta – i przynależy do tiaglej⁸ wspólnoty miejskiej*” (SIRJa XI – XVII v.)⁹. „*Posad*” z kolei definiowany jest jako: „*osada; podgrodzie, przedmieście*” (I. Srezn.)¹⁰, a także „1) *handlowo-rzemieślnicza dzielnica ruskich miast, umiejscowiona poza obrębem zamku; 2) osada, centrum handlowo-rzemieślnicze, zwykle pozbawione fortyfikacji; 3) tiagli mieszkańcy handlowo-rzemieślnicze ruskich miast oraz osad o charakterze miejskim, tworzące wspólnotę*” (SIRJa XI – XVII v.)¹¹. Podstawą dla sformułowania wniosków o znaczeniu terminów opisujących mieszkańców podgrodzi były: *Pskowski I latopis* z XV-XVI w.¹², *Bielozierska gramota ustawowa* z 1488 r.¹³, *Sofijskij Vriemiennik* z XV-XVI w.¹⁴ oraz inne źródła z XV-XVII w.¹⁵

„*Prigorożanin*” – „*mieszkaniec prigoroda*” (I. Srezn.)¹⁶ oraz „*mieszkaniec niedużego miasteczka, przypisanego do dużego miasta, albo prigoroda*” (SIRJa XI – XVII v.)¹⁷. „*Prigorod*” z kolei to: „*podporządkowane miasto, leżące w dzielnicy głównego miasta*” (I. Srezn.)¹⁸ oraz „1) *małe miasto, podporządkowane dużemu miastu; miasto*

⁵ „*Окологородьць*”, „*окольный городь*”: Срезневский И. Материалы. – Т.2. – С.645; СлРЯ XI – XVII вв. – Т.12. – Москва, 1987. – С.335.

⁶ „*Подгородь*”, „*подградь*”, „*подградие*”: СлРЯ XI – XVII вв. – Т.15. – Москва, 1989. – С.247.

⁷ „*Житель посада*”: Срезневский И. Материалы. – Т.2. – С.1230-1231.

⁸ Termin ten oznaczał ludność zobowiązaną do wykonania powinności oraz spłacania podatków: „*Т□глый – обложенный повинностями, несущий подати*”: Срезневский И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. – Т.3: Р-Я. – Санкт-Петербург, 1912. – С.1097.

⁹ „*Тот, кто живет на посаде – торгово-ремесленной части города – и принадлежит к тяглою городской общине*”: СлРЯ XI – XVII вв. – Т.17. – С.153-154, 155.

¹⁰ „*Поселенье; предгородье, предм□стье*”: Срезневский И. Материалы. – Т.2. – С.1228.

¹¹ „1) *Торгово-ремесленная часть русских городов, расположенная вне крепости; 2) населенный пункт, торгово-ремесленный центр, как правило, без крепости; 3) тяглое торгово-ремесленное население русских городов и населенных пунктов городского типа, составляющие общину*”: СлРЯ XI – XVII вв. – Т.17. – С.149-150.

¹² Лурье Я. Генеалогическая схема летописей XI – XVI вв., включенных в „Словарь книжников и книжности Древней Руси” / Я. Лурье // Труды Отдела Древнерусской Литературы (dalej – ТОДРЛ). – Т.40. – Москва, 1985. – С.194.

¹³ Срезневский И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. – Т.1: А-К. – Санкт-Петербург, 1893. – С.45.

¹⁴ Срезневский И. Материалы. – Т.1. – С.43.

¹⁵ СлРЯ XI – XVII вв. Справочный выпуск. История картотеки. Авторский состав. Указатель источников. Словарь (обратный). – Москва, 2001. – С.264, 267, 274, 356, 385.

¹⁶ „*Житель пригорода*”: Срезневский И. Материалы. – Т.2. – С.1395.

¹⁷ „*Житель небольшого городка, притисанного к крупному городу, или пригорода*”: СлРЯ XI – XVII вв. – Т.19. – С.137.

¹⁸ „*Подчиненный городь, принадлежащий къ области старшего города*”: Срезневский И. Материалы. – Т.2. – С.1394-1395.

w ogóle; 2) *osada pod grodem, podgrodzie, posad*” (SIRJa XI – XVII v.)¹⁹. W tym przypadku podstawą dla sformułowania wniosków o znaczeniu tego terminu opisującego mieszkańców podgrodzi były: *Pskowska gramota sądowa* z XVI w.²⁰, oraz już wspomniany *Pskowski I latopis* z XV-XVI w.

„*Okologodec*” – „*mieszkaniec podgrodzia, obszaru, leżącego pod grodem*” (I. Srezn.)²¹ oraz „*ten, kto mieszka blisko miasta, w okolicach miasta*” (SIRJa XI – XVII v.)²². „*Okolnyj gorod*” z kolei to: „*umocnienie zewnętrzne dookoła umocnienia wewnętrznego (kremla) oraz osada przy nim*” (SIRJa XI – XVII v.)²³. W tym przypadku podstawą dla sformułowania wniosków o znaczeniu tego terminu opisującego mieszkańców podgrodzi były: *Bielozierska gramota celna* z 1497 r.²⁴, *Nowogrodzka gramota celna* z 1571 r.²⁵ oraz inne źródła z XVI-XVII w.²⁶

Nie można zatem nie zauważyć, iż żadne z tych źródeł nie pochodzi z okresu XII – XIV w., a więc nie możemy na podstawie analizy odpowiednich haseł tych słowników w ogóle stwierdzić o używaniu w języku staroruskim terminów „*posadčanin*”, „*posażanin*”, „*posażenin*”, „*prigorożanin*” i „*okologorodiec*” na określenie mieszkańców osad przygodowych. Jednocześnie nie można wykluczyć, że w źródłach z okresu XII – XIV w., obecnie nieznanymi używano tych terminów, z których to źródeł zostały one przyjęte przez omówione wyżej zabytki.

Widzimy również pewną różnicę, która zaszła przy charakterystyce tych terminów. A mianowicie – „*posad*” jest definiowany we wszystkich przypadkach jako osada podgrodowa, a jego mieszkańcy – „*posadčanie*”, „*posażanie*”, „*posażenie*” – jako ludność zajmująca się rzemiosłem i handlem, zobowiązana do świadczenia powinności na rzecz państwa i właściciela, a także różnych usług. Podobnie tłumaczone są nazwy „*okolnyj gorod*” i „*okologorodźcy*”, w tym bez akcentacji na zajęciach ujętej w tym terminie ludności. Inaczej wygląda sprawa z „*prigorodom*” i jego mieszkańcami – „*prigorożanami*”. I. Srezniewskij ujął „*prigorod*” jedynie w znaczeniu oddzielnej osady („*zopoda*”), będącej w ścisłym związku z centrum, czyli grodem²⁷. „*Prigorożanie*” zaś – mieszkańcy tego grodu-*prigoroda*. Szerzej te terminy ujęli autorzy *SIRJa XI – XVII v.*, przywołując dwa znaczenia. Pierwsze – „*prigorod*”, jaki u I. Srezniewskiego, – odrębna osada, a „*prigorożanie*” – jej mieszkańcy. Drugie zaś – osada przygodowa obok grodu, a więc w tym przypadku „*prigorożanie*” to są ludzie zamieszkujące podgrodzie. Autorzy *SIRJa XI – XVII v.* charakteryzując

¹⁹ „1) *Небольшой город, подчиненный крупному городу; город вообще; 2) поселение под городом, пригород, посад*”: СлРЯ XI – XVII вв. – Т.19. – С.136.

²⁰ СлРЯ XI – XVII вв. – Т.19. – С.137.

²¹ „*Житель пригородья, окрестности города*”: Срезневский И. Материалы. – Т.2. – С.645.

²² „*Тот, кто живет около города, в окрестностях города*”: СлРЯ XI – XVII вв. – Т.12. – С.333.

²³ „*Внешнее укрепление вокруг внутренней крепости (кремля) и поселение при нем*”: СлРЯ XI – XVII вв. – Т.12. – С.335.

²⁴ Срезневский И. Материалы. – Т.1. – С.44.

²⁵ Тамże. – С.44.

²⁶ СлРЯ XI – XVII вв. Справочный выпуск. – С.267, 274.

²⁷ Porówn. znaczenie słowa „*prigorod*” we współczesnym języku rosyjskim: „*ПРИГОРОД, -а, м. Поселок, населенный пункт, примыкающий к большому городу. Жить в пригороде. || прил. пригородный, -ая, -ое.*”: Ожегов С., Шведова Н. Толковый словарь русского языка: <http://www.ozhegov.org/words/26743.shtml>

„posażan” nie uściślają ich statusu społecznego, z czego można wyciągnąć wniosek, iż ich zdaniem „prigorożanie” to nie wyłącznie ludność rzemieślniczo-handlowa, ale także i inne grupy społeczne, w przeciwieństwie do tego jak scharakteryzowali „posażan”.

Do wyjaśnienia pozostaje problem, czy charakterystyki takie można formułować w oparciu o źródła staroruskie z badanego okresu. Jako główne źródła dla analizy zostały wybrane *Latopis lawrentiewski*²⁸ z pocz. XIV w.²⁹ (części zawierające *Powieść doroczną* oraz *Latopisiec suzdalski*); *Latopis ipatiewski*³⁰ z końca XIII – pocz. XIV w.³¹ (części zawierające *Powieść doroczną*, *Kronikę kijowską* oraz *Kronikę halicko-wołyńską*); *Nowogrodzki I latopis*³² starszej redakcji z końca XIII – pierwsz. poł. XIV w.³³ Dodatkowo informacji odnośnych także poszukiwano w bliskich terytorialnie i zbliżonych czasowo źródłach polskich – *Kronice polskiej*³⁴ Wincenta Kadłubka z pocz. XIII w.³⁵, *Kronice wielkopolskiej*³⁶ z XIII lub XIV w.³⁷, *Kronice Jana z Czarnkowa*³⁸ z końca XIV w.³⁹ oraz *Rocznikach czyli Kronikach sławnego Królestwa Polskiego* Jana Długosza z XV w. (ks. 5-9)⁴⁰; a także źródłach aktowych⁴¹.

Przeprowadzona w tych źródłach kwerenda niestety nie wykazała występowania w nich terminów „posadčanin”, „posażanin”, „posażenin”, „prigorożanin”, „podgorożanin”, lub „okologorodec”, a także innych podobnych terminów opisujących tylko i wyłącznie mieszkańców osad przygodowych. Interesująco przedstawia

²⁸ Лаврентьевская летопись // Полное Собрание Русских Летописей (dalej – ПСРЛ) – Т.1. – Ленинград, 1926. [№1: Повесть Временных лет; №2: Суздальская летопись по Лаврентьевскому списку].

²⁹ Лурье Я. Генеалогическая схема. – С.193; Его же. Летопись Лаврентьевская / Я. Лур'е // Словарь книжников и книжности Древней Руси (XI – первая половина XIV в.). – Т.1. – Ленинград, 1987. – С.245.

³⁰ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Москва, 1998.

³¹ Лурье Я. Генеалогическая схема. – С.193. Лихачева О. Летопись Ипатьевская // Словарь книжников и книжности. – Т.1. – С.235.

³² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов // ПСРЛ. – Т.3. – Москва-Ленинград, 1950.

³³ Лурье Я. Генеалогическая схема. – С.193; Клосс Б. Летопись Новгородская первая / Б. Клосс // Словарь книжников и книжности. – Т.1. – С.246.

³⁴ Kronika mistrza Wincentego // Monumenta Poloniae Historica (dalej – MPH). – Т.2. – Lwów, 1872. –P.249-447; Mistrz Wincent Kadłubek, Kronika polska / Przełożyła i opracowała B. Kürbis. – Wrocław, 2003.

³⁵ Kürbis B. Wstęp / B. Kürbis // Mistrz Wincent Kadłubek, Kronika polska. – S.LIX.

³⁶ „Великая хроника” о Польше, Руси и их соседях XI – XIII вв.: (Перевод и комментарии) / Под ред. В. Янина. – Москва, 1987.

³⁷ Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). – Kraków, 2008. – S.38.

³⁸ Jana z Czarnkowa Kronika polska // MPH. – Т.2. – S.619-756; Kronika Jana z Czarnkowa / Oprac. tekstu i przyp. M. Kowalski. – Kraków, 2006.

³⁹ Wyrozumski J. Przedmowa / J. Wyrozumski // Kronika Jana z Czarnkowa / Oprac. tekstu i przyp. M. Kowalski. S.7-8.

⁴⁰ Długosz J. Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. – Т.3 (ks. 5,6). –Warszawa, 1973; – Т.4 (ks. 7, 8). – Warszawa, 1974; – Т.5 (ks. 9). – Warszawa, 1975.

⁴¹ Dokumenty zawarte w wydawnictwie: Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004.

się także sytuacja z terminami opisującymi osady przygodowe: „*posad*”, „*prigorod*”, „*podgorod*”, „*podgrad*” oraz „*podgradije*”. Nie znaleziono ich na kartach *Latopisu ipatiewskiego* (we wszystkich trzech częściach: *Powieści dorocznej*, *Kronice kijowskiej* oraz *Kronice halicko-wołyńskiej*). Jedynie w *Latopisce suzdalskim* z pocz. XIV w.⁴², który stanowi część *Latopisu lawrentiewskiego*, 3 razy został odnotowany termin „*npuzopodъ*” oraz 4 razy w *Nowogrodzkim I latopisie* starszej redakcji został odnotowany termin „*nocadъ*”. Natomiast termin „*okolnyj gorod*” po razie został odnotowany w *Powieści dorocznej Latopisu lawrentiewskiego* i *Powieści dorocznej Latopisu ipatiewskiego*, a także *Kronice halicko-wołyńskiej*.

„*Пригородъ*”. Pierwsza wzmianka z podwójnym użyciem słowa „*prigorod*” pochodzi z roku 1176. W tej wzmiance kronikarz tak scharakteryzował stosunek Włodzimierza Suzdalskiego z głównym ośrodkiem dzielnicy suzdalskiej, czyli Suzdalem: „Новгородци бо изначала и Смолнана. и Кыѡане. [и Полочане] и всѣ власти. ІАко(ж) на дому на вѣча сходатса. на что же старѣишии сдумають. на томъ же пригороди стануть. а здѣ городъ старыи Ростовъ. и Суздаль. и вси боляре хотаще свою правду поставити. не хотаху створити правды Бжѣа. но како на(м) любо рекоша тако(ж) створим(м). Володимеръ є пригородъ нашъ”⁴³. Z analizy tego fragmentu kroniki wynika, że termin „*prigorod*” użyty aby podkreślić zależność grodu Włodzimierza względem stołecznego ośrodka dzielnicy Suzdala.

Z następnej zaś wzmianki wynika możliwość użycia tego terminu także w innym znaczeniu. W 1285 r., jak zapisał kronikarz, książę Roman Michałowicz Stary (†1305)⁴⁴, książę briański, najechał Smoleńsk: „Роман кна(з) Бранскыи приходиль ратью к Смоленску. и пожже пригоро(д). и виде в своѡа си”⁴⁵. „*Pri-gorod*” w tym przypadku oznaczał osadę przy grodzie.

Stwierdzić zatem można występowanie w *Latopisce suzdalskim* terminu „*prigorod*” w dwóch znaczeniach – 1) grodu, podporządkowanego władzy w centrum dzielnicy kraju; 2) osady przygodowej. Cytowane fragmenty nic nie mówią o mieszkańcach osad określanych jako „*prigorod*”.

„*Posad*”. Jest notowany w *Nowogrodzkim I latopisie* starszej redakcji. Pierwsza wzmianka odnosi się do najazdu Litwinów na ziemię nowogrodzką w 1234 r.: „Томъ же лѣтѣ изгониша Литва Русь оли до тѣргу, и сташа рушанѣ, и засада: огнищанѣ и гридба, и кто купецъ и гости, и выгнаша я ис посада опята, бьющеся на поли; и ту убиша нѣколико Литвы, а рушанѣ 4 мужа: попа Петрилу, 2 Павла Обрадиця, а ина два мужа; а манастирь святого Спаса всѣ пограбиша, и церковь полупиша всю, и иконы и прѣстоль, и цѣренци 4 убиша, и отступиша на Клинь”⁴⁶. Zdaniem В. Флорі celem tej wyprawy Litwinów była położona na południowej stronie jeziora Ilmeń Rusa⁴⁷. Jak wynika z tej notatki, Litwini doszli do Rusy i weszli w

⁴² Лурье Я. Летопись Лаврентьевская / Я. Лурье // Словарь книжников и книжности. – Т.1. – С.245.

⁴³ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – С.377-378.

⁴⁴ Славянская энциклопедия. Киевская Русь – Московия. – Т. 2: Н – Я. – Москва, 2005. – С.260.

⁴⁵ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – С.482.

⁴⁶ Новгородская первая летопись. – С.73.

⁴⁷ Флоря Б. „Сотни” и „купцы” в Новгороде XII – XIII вв. / Б. Флоря // Средневековая Русь. – Т.6. – Москва, 2006. – С.67.

„*posad*”, z którego ich wypędzono i rozbito na polu pod tym ośrodkiem grodowo-miejskim, a więc gród podczas tego ataku nie ucierpiał. „*Posad*” zaś, jak jednoznacznie wynika z tego fragmentu, był osadą podgrodową, w obrębie której znajdowały się klasztor oraz cerkiew. Ważna jest też inna informacja, iż w obronie grodu przed Litwinami brała udział nie tylko załoga grodu („*zасада*”⁴⁸ – „*зридба*”⁴⁹), ale także „*рушанѣ*”⁵⁰, których można zestawić z „*огнищанами*”, a także „*купцы*” i „*зосту*”⁵¹. Należy przypuszczać, że to właśnie oni zamieszkiwali ów „*posad*”. Jeżeli określenia „*купцы*” i „*зосту*”⁵² są wystarczająco zrozumiałe, znaczenie terminu „*огнищанѣ*” jest niejasne. I. Srezniewski podał znaczenie tego terminu jako „*bogaty, znany człowiek, właściciel domu*”⁵³. Natomiast autorzy *SIRJa XI – XVII v.* byli zdania, iż oznaczał on książęcego dworskiego, zarządcę gospodarstwa księcia⁵⁴. Z kolei M. Aleškovski i B. Floria upatrywali w „*огнищанахъ*” bojarów⁵⁵. Wydaje się, że bardziej prawdopodobna jest wersja I. Srezniewskiego. Być może chodziło o rzemieślników mieszkających na posadzie i biorących udział w obronie ośrodka grodowo-miejskiego.

Termin „*posad*” pojawił się następnie w opowiadaniu z 1235 r., kiedy księżęta Włodzimierz Rurykowicz (*1187 – †1239)⁵⁶ i Daniel Romanowicz (*1201-1204 – †1264)⁵⁷ podjęli wyprawę przeciwko księciu czernihowskiemu Michałowi Wsiewłodowiczowi (†1246)⁵⁸: „*и много воева около Чернигова, и посадь пожже*”⁵⁹. I tu termin „*posad*” został użyty na oznaczenie osady podgrodowej.

W 1240 r. rycerzy Zakonu Krzyżackiego zaatakowali Psków: „*И пригонивше подь городъ, и зажгоша посадь всь; и много зла бысть: и погорѣша церкы и честныя иконы и книги и еуангелия; и много сель попустиша около Пльскова.*”

⁴⁸ Oddział wojska stacjonujący w grodzie: *СлРЯ XI – XVII вв.* – Т.5. – Москва, 1978. – С.292.

⁴⁹ „*Гридъ*” – drużynnik książęcy, wojownik: *СлРЯ XI – XVII вв.* – Т.4. – Москва, 1977. – С.136-137

⁵⁰ Znaczenie tego słowa jest niejasne – jego nie podają ani I. Srezniewski, ani *SIRJa XI – XVII v.* Zdaniem B. Floria „*рушанѣ*” jest przymiotnikiem utworzonym od nazwy ośrodka grodowo-miejskiego – Rusy: „*рушанѣ*” – mieszkańcy Rusy: *Флоря Б.* „*Сотни*” i „*купцы*”. – С.67.

⁵¹ „*B. Floria* zaproponował nieco inną interpretację tego fragmentu. Jego zdaniem to właśnie do zasady należeli: „*огнищанѣ*”, „*гридба*” i „*купцы*”, wspólnie tworząc wysłaną nowogrodzianami do Rusy załogę, przy czym pod terminem „*купцы*” proponował widzieć nie handlarzy, a wszystkich wolnych i nieprzywilejowanych mieszkańców Nowogrodu: *Флоря Б.* „*Сотни*” i „*купцы*”. – С.67-69.

⁵² Kupiec podróżujący do innych krajów; kupiec z obcego kraju: *СлРЯ XI – XVII вв.* – Т.4. – С.107.

⁵³ „*Богатый, знатный человек, владѣлец дома*”: Среznевский И. Материалы. – Т.2. – С.603.

⁵⁴ „*СлРЯ XI – XVII вв.* – Т.12. – Москва, 1987. – С.244.

⁵⁵ Алешковский М. Социальные основы формирования территории Новгорода IX – XV вв. / М. Алешковский // Советская Археология. – 1974. – № 3. – С.100; *Флоря Б.* „*Сотни*” i „*купцы*”. – С.67-68.

⁵⁶ Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – Київ, 1989. – С.475.

⁵⁷ Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. – С.300-315; Толочко А. Известен ли год рождения Даниила Романовича Галицкого? / А. Толочко // Средневековая Русь. – Т.7. – Москва, 2007. – С.221-236.

⁵⁸ Літопис Руський. – С.497.

⁵⁹ Новгородская первая летопись. – С.74.

И стояша подъ городомъ недѣлю, но города не взяша⁶⁰. Również i w 1253 r. *придоша Нѣмци подъ Пльсковъ и пожгоша посадь, но самѣхъ много ихъ пльсковичи биша*⁶¹. W tym wypadku termin „*posad*” użyto na oznaczenie osady podgrodowej.

Z powyższych rozważań wynika, że na posadzie znajdowały się siedziby kupców i gości, a także „*ogniščan*”, których potraktować można jako wolnych, posiadających domy mieszkańców, do których prawdopodobnie należeli także rzemieślnicy.

„*Okolnyj gorod*”. Pierwsze dwie wzmianki dotyczą 1078 r., kiedy księżęta Izasław Jarosławicz (*1024 - †1078)⁶² i Wsiewołod Jarosławicz (*1030 - †1093)⁶³ oraz ich synowie Jaropołk Izasławicz (†1087)⁶⁴ i Włodzimierz Wsiewołodowicz Monomach (*1053 - †1125)⁶⁵ oblegli Czernihów. Ponieważ obie wzmianki dotyczą jednego wydarzenia, zacytujemy ich równolegle:

Powieść doroczna (Ławrent.)⁶⁶

„поиде Изаславъ съ Ярополкомъ снмъ свои(м). и Всеволодь с Володимеромъ сномъ своимъ. и поидоша Чернигову. и Черниговци затвориш(а)са в градъ [...] приступиша ко граду. Володимеръ же приступи ко вратомъ восточнымъ. У Стрежени и ота врата. и отвориша градъ околнии. и пожгоша и. людемъ же вбѣгши(м) въ дьнѣшни градъ”.

Powieść doroczna (Ipat.)⁶⁷

„поиде Изаславъ съ Ярополкомъ сномъ своимъ. и Всеволодь с Володимеромъ снмъ своимъ. и придоша к Чернигову. и Черниговци затвориша(с) оу градъ [...] Чернѣговцемъ же не отворѣшимса. приступиша ко граду. Володимеръ же приступи къ вратомъ(м) вѣсточнымъ. У стрѣжене. і ота врата. і взаша градъ. околнии. і пожгоша огнемъ. людемъ выбѣгшимъ во днешнии горо(д)”.

Ze wzmianek tych wynika, iż termin „*okolnyj gorod*” opisywał zewnętrzną linię umocnień dookoła grodu. Nic nie mówi się o jego możliwych mieszkańcach. Uwagę przyciąga także wyrażenie, iż po zajęciu tego „*okolnego grodu*” – „*ludie*” – czyli zapewne jego obrońcy, odstąpili w „*dnešnij grad*”. Ostatnie określenie jest bardzo nieczytelne. W wersji *Latopisu Chlebnikowskiego* poprawiono to wyrażenie na „*vnešnij grad*” („*gród zewnętrzny*”)⁶⁸, co nie pozwala wyciągnąć jednoznacznych wniosków dla znaczenia wyrażenia „*okolnyj gorod*” tych fragmentów⁶⁹.

⁶⁰ Tamże. – С.77.

⁶¹ Новгородская первая летопись. – С.80

⁶² Літопис Руський. – С.487.

⁶³ Tamże. – С.476.

⁶⁴ Tamże. – С.518.

⁶⁵ Tamże. – С. 474.

⁶⁶ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – С.201.

⁶⁷ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Москва, 1998. – С.192.

⁶⁸ Tamże. – С.192 (przyp. 44).

⁶⁹ Swego czasu D. Lichačev zinterpretował wyrażenie „*dnešnij grad*” fragmentu *Powieści dorocznej* zawartej w *Latopisie ławrentiewskim* jako „*vnutrennij gorod*” („*gród wewnętrzny*”) nie uzasadniając tego dopuszczenia: *Повесть временных лет. Текст и перевод. Подг. текста и перевод Д. Лихачева.* – Т.1. – Москва-Ленинград, 1950. – С.334. Podobnie i L. Machnoviec odpowiedni fragment z *Powieści dorocznej* zawartej w *Latopisie ipatievskim* zaproponował

Następne odnotowanie terminu „*okolnyj gorod*” pochodzi z *Kroniki halicko-wołyńskiej* i dotyczy wydarzeń 1276 r., kiedy książęta halicko-wołyńscy Lew Daniłowicz (*1225-1229 - †1299-1300)⁷⁰, Mścisław (II) Daniłowicz (*1247-1250 - †po 1289 – przed 1308)⁷¹ oraz Włodzimierz Wasylkowicz (*1247-1249 - †1288)⁷² razem z oddziałami mongolskimi podjęli wyprawę na Litwę. Wtedy został najechany Nowogródek: „Левъ же леств оучини межи братьею своею. оутаивса Мьстислава. и Володимера. в за околнии градъ ни с Татары. а дѣтинѣць остана”⁷³. „*Okolnyj gorod*” został w tym fragmencie przeciwstawiony „*dziecińcu*”. Ze względu na to, iż w dalszym tekście mówi się o podbiciu Nowogródka jak o dokonanym fakcie⁷⁴, termin „*okolnyj gorod*” utożsamiać można właśnie z grodem, „*dzieciniec*” zaś – z zamkiem. Nie można więc odnotowany „*okolnyj gorod*” uznać za osadę przygodową.

Rozważania powyższe można podsumować, iż termin „*okolnyj gorod*” wystąpił w dwóch znaczeniach: 1) zewnętrznej linii umocnień grodu oraz 2) właśnie grodu.

W polskich źródłach z XIV – XV w. – czyli *Kronice* Jana z Czarnkowa oraz *Rocznikach czyli Kronikach sławnego Królestwa Polskiego* Jana Długosza, spotykamy dla opisu osad z terenów ruskich wyłącznie określenia „*civitas et castrum*”, które są dla niniejszych rozważań nieprzydatne, gdyż nie wiemy co oznaczono tymi łacińskimi terminami.

Na podstawie analizowanych kronik staroruskich można stwierdzić w nich brak notowania nazw opisujących mieszkańców osad przygodowych. Najwcześniej owe terminy, jak wspomniano wyżej, przejawiały się w *Pskowskim I latopisie* z XV-XVI w., który zna terminy „*prigorod*” i „*posad*”, jak i „*prigorożanie*” i „*posażanie*”, przy czym termin „*prigorod*” jest używany na oznaczenie odrębnego ośrodka grodowo-miejskiego, będącego w administracyjnej i politycznej zależności od innego grodu – centrum dzielnicy kraju, natomiast termin „*posad*” użyto na określenie osady przygodowej. A więc tylko termin „*posażanie*” używany był na oznaczenie mieszkańców osady podgodowej⁷⁵.

Z powyższych rozważań wynika, że termin „*posad*” pojawił się zapewne w XIII-wiecznych kronikach staroruskich. W kronikach z XII i XIII w. pojawił się termin „*okolnyj gorod*”, który jednak nie był używany na oznaczenie osady przygodowej, zaś termin „*prigorod*”, być może używany był też w XIII stuleciu,

---

odczytać jako „*vnutrišnij horod*” („*gród wewnętrzny*”): Літопис Руський. – С.122. Zignorowana zatem została przez tych badaczy wskazówka *Latopisu chlebnikowskiego* na możliwość odczytania tego fragmentu jako „*vnešnij grad*” („*gród zewnętrzny*”). Przetłumaczenie wyrażenia „*dnešnij grad*” jako „*gród wewnętrzny*” wydaje się być nadinterpretacją. *SIRJa XI – XVII v.* podaje takie znaczenia dla słowa „*dnešnij*”: „1) *dzisiejszy, z tego dnia*; 2) *współczesny, dotyczący czasu teraźniejszego*” („1) *сегодняшний, этого дня*; 2) *современный, относящийся к настоящему времени*”): СлРЯ XI – XVII вв. – Т.4. – С.251. Brakuje zatem podstaw, żeby słowo „*dnešnij*” zinterpretować jako „*vnutrennij*” („*wewnętrzny*”).

⁷⁰ Dąbrowski D. Genealogia Mścisławowiczów. – S.352.

⁷¹ Tamże. – S.377.

⁷² Tamże. – S.383.

⁷³ Ипатьевская летопись. – С.873.

⁷⁴ „Завѣтра же по взатьи города [...] гнѣвахосуа вси князи на Лва [...] самъ в за городъ с Татары”: Ипатьевская летопись. – Стб.873.

⁷⁵ Псковская летопись, изданная М. Погодинымъ. – Москва, 1837:

notowany jest dopiero w źródłach z początku XIV w. Z kolei terminy „*prigorożanie*” i „*posażanie*” – dopiero w kronikach z XV – XVI w. Być może miały na to wpływ zmienione stosunki gospodarczo-społeczne i ustrojowe, przemiana których nastąpiła w XIV – XV w. w związku z ruchem lokacyjnym, obejmującym obszary Wielkiego Księstwa Litewskiego i ruskie ziemie Korony Polskiej.

„*prigorod*” / „*prigorożanie*”

„Въ тожь время Князь Псковской Иванъ Александровичъ и Посадники Псковскія начаша совокупляши пригорожаны изо всѣхъ пригородовъ и изъ волостей людей, и совокупившихся Псковичи и съ пригорожаны и со всѣми людьми, и пойдоша съ Воеводою Князя Великого и съ ихъ силою за Великую рѣку къ новому городку Нѣмецкому”: 1463 г. – С.93.

„*posad*” / „*posażanie*”

„Въ лѣто [6883 (1375)] при Велицемъ Князи Дмитреи, а при Псковскомъ Князи Матфеи, при Посадникѣ Григорѣ Остафьевичѣ, Псковичи заложиха четвертую стѣну плитяну отъ Псковы рѣки, подлѣ старои стѣнки, что была стѣнка з дубомъ, мало выше мужа, около всего посада”: 1375 г. – С.35.

„Въ лѣто [6894 (1386)] сего жъ лѣта Псковъ погорѣлъ, и церкви священныи, и посаде около граду”: 1386 г. – С.35.

„Тогожъ лѣта мѣсяца Августа въ 9 день въ пятокъ Князь Псковской Иванъ Александровичъ и Посадники Степенныя Леонтей Макарьевичъ и Тимошей Васильевичъ, какъ были послы Псковскія въ Великомъ Новѣгородѣ, и Псковичи съ посажаны своихъ хоромовъ блюдучи, и заложиха стѣну деревяну отъ Великой рѣки отъ монастыря отъ Покрова Святыя Богородица да и до Псковы рѣки, а отъ Псковы рѣки на Запсковьи заложиха отъ Гримячей горы да до Великой рѣкѣ до Святого Варлама. А дѣлаша сами посажаны своимъ запасомъ, и поставиха тую стѣну всю въ едину недѣлю”: 1465 г. – С.100.

Олександр Баран. ПРИМІСЬКІ ПОСЕЛЕННЯ І ЇХ МЕШКАНЦІ В ТЕРМІНОЛОГІЇ РУСЬКИХ ДЖЕРЕЛ З XIII І XIV СТОЛІТЬ

Oleksandr Baran. SUBURBAN SETTLEMENTS AND THEIR INHABITANTS IN THE TERMINOLOGY OF THE RUS' SOURCES FROM THE 13th and 14th CENTURIES